

ראובן (רובי) ציגלר צודקת על-תנאי?

Chaim Gans, *A Just Zionism: On the Morality of the Jewish State*,
Oxford: OUP, 2008, 176 pp.

קולות הלחימה בעזה נדמו, אך נדמה כי הדיה עודם נשמעים ברחבי העולם ומשמים כרקע לדיון חדש-ישן בהצדקת קיומה של מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי. דיון דומה לו, בהיקפו ובעוצמתו, אינו מתקיים ביחס לתנועות לאומיות אחרות.

מרבית החיבורים העוסקים בסכסוך היהודי-ערבי מתמקדים בהצדקה ההיסטורית להקמת מדינת ישראל ובאירועים שקדמו לה, ליוז אותה והתרחשו אחריה או בהכרעות המרכזיות שבפניהן ניצבות ישראל והציונות במאה ה-21, ובהן פתרון סוגיית הפליטים, המשך השליטה בשטחים והיחס לערבים אזרחי ישראל.

ספרו החדש של חיים גנז יוצא דופן בשאיפתו לנתח את צדקת הציונות הן בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל והן בעת הנוכחית. שפתו נגישה ומוכנת, הוא מציג טיעון סדור באופן ידידותי למשתמש, ואף כי הוא מניח בסיס ידע מסוים ביחס לתולדות התנועה הציונית והסכסוך היהודי-ערבי, הרי שתוכנו, אופן עריכתו ואורכו מעידים על כך שקהל היעד שלו משתרע מעבר לעוסקים בתחומי המחקר המרכזיים שאליהם ניתן לשייכו המשפט, מדע המדינה, הפילוסופיה וההיסטוריה.

נדמה כי חלק מן החיבורים העוסקים בסכסוך נכתב במטרה לספק תחמושת למצדדים (מראש) בעמדת מחבריהם, תוך כדי שהם נשענים על בסיס תיאורטי שנוי במחלוקת.¹ גנז, לעומתם, מציע מודל תיאורטי-ליברלי לניתוח צדקת הציונות שניתן, לכאורה, ליישמו (בשינויים המתבקשים) ביחס לתנועות לאומיות אחרות. בהקשר זה, המסקנה החותמת את הספר – ולפיה מדיניותה הנוכחית של ישראל, בפרט בנוגע לבניית ההתנחלויות, לא רק מערערת את חוסנה המוסרי העכשווי, אלא פוגעת ביכולתה להוסיף ולהסתמך על ההצדקה ההיסטורית לציונות (עמ' 145) – מעוררת תהייה. התניית ההצדקה לקיומה של מדינה בפעולתה בהתאם לרפואי התנהגות (חיצוניים ופנימיים) מסוימים מעוררת קשיים לא מבוטלים, שאינם זוכים להתייחסות ישירה בספר: האם זכותו של העם הרוסי להגדרה עצמית מדינתית נחלשה עקב הפלישה לגיאורגיה והמלחמה בצ'צ'ניה? האם היחס למיעוט הכורדי מחליש את זכותו של העם הטורקי למדינת לאום? האם זכותה של מרוקו להגדרה עצמית מעוררת לאור הכיבוש

המתמשך של סהרה המערבית? בין אם ראוי לדרוש מכל מדינות העולם לקיים משטר דמוקרטי ליברלי כתנאי להמשך ההכרה הבינלאומית בקיומן ובין אם לאו, דרישה ברוח זו לא נכללה בהחלטת החלוקה, שעליה מסתמך גנו בהרחבה, ואף המשפט הבינלאומי הנהוג כיום אינו מציב דרישה כאמור.

זאת ועוד, החלת מדדים שונים ביחס לסכסוך הישראלי-הערבי מאלה המוחלים על סכסוכים לאומיים אחרים שכיחה במקומותינו, ויש לקוות כי ספרו של גנו לא יסייע, מבלי משים, למגמה זו: ההפניה לספרו הקודם של המחבר, *The Limits of Nationalism*, שבו מוצג מודל תיאורטי כללי לניתוח סוגיית הלאומיות התרבותית (cultural nationalism, פתח דבר, עמ' VII) עלולה לחמוק מעיני הקורא; הדיון בשאר חלקי הספר מתמקד בתנאים להצדקת הציונות, מבלי שמובהר במפורש כי התנאים שבהם מצדד גנו ישימים גם ביחס לתנועות לאומיות אחרות, ושיקולי מוסר מחייבים להחילם באופן שוויוני.

בפרק הראשון, גנו מבחין בין תנועות לאומיות "אזרחיות" (civic nationalism) לבין תנועות לאומיות אתנו-תרבותית (ethno-cultural, עמ' 8) ומשייך את הציונות לאחרונות (עמ' 23). בכך הוא דוחה את הטענה, שהושמעה בין היתר על ידי אדוארד סעיד,² ולפיה היהדות אינה לאום כי אם דת בלבד. לפי גנו, לקבוצה לאומית יש אינטרס בשימור וקידום תרבותי, במיוחד כשמדובר בעם שהיה נתון לרדיפות ולאיום פיזי, ולאור האינטרס של חברי הקבוצה כיחידים בקיומה של זהות תרבותית. מימוש אינטרס זה באמצעות הגדרה עצמית טריטוריאלית מחייב קשר מעצב (formative) לטריטוריה. גנו סבור, כי תביעה טריטוריאלית המבוססת על ראשונותה של קבוצה לאומית בטריטוריה ("תביעת המחזיק הראשון") חלשה מתביעה המבוססת על מרכזיות הטריטוריה בהיסטוריה ובהוויה של הקבוצה ("התביעה לטריטוריות מעצבות", עמ' 26). הזכות, בכל מקרה, היא להגדרה עצמית בטריטוריה, דהיינו למקום המימוש הגיאוגרפי, ולא להגדרה עצמית בכל הטריטוריה. לשם מימושה, לא נדרשת בהכרח הקמת מדינה עצמאית שבה הקבוצה הלאומית תהווה רוב (עמ' 35). כך בכל הנוגע לקבוצות לאומיות המצויות בטריטוריה; באשר לקבוצות שאינן מצויות (פיזית) בטריטוריה המעצבת, שני שיקולים עומדים כנגד זכות השיבה לטריטוריה, ככל שלרשותן ולרשות חבריהן עומדות חלופות ממשיות אחרות להגדרה עצמית, או למצער חלופות ממשיות אחרות לחיים מתקבלים על הדעת: ראשית, אם הטריטוריה מאוכלסת, השיבה עלולה להשפיע באופן שלילי על עמים אחרים ולגרור לשפיכות דמים וחוסר יציבות (עמ' 37). שנית, טריטוריה הנה משאב מוגבל, ובהעדר גופים בינלאומיים מוסמכים, עקרונות של צדק גלובלי עשויים לשלול השתלטות על טריטוריה (עמ' 39).

בפרק השני, בהתייחסו לציונות, גנז טוען כי הזרם המרכזי ביקש להקים מדינה יהודית בארץ ישראל על יסוד חשיבותה בהיסטוריה של העם היהודי (עמ' 27). בכך, מילאה הציונות אחר הדרישות הבסיסיות למימוש זכותה להגדרה עצמית. ואולם, לדידו של גנז, רק רדיפת היהודים במקומות מגוריהם בתפוצות (עמ' 41) שהועצמה עם עליית הנאצים לשלטון והתרחשות השואה (עמ' 43) היא זו שהצדיקה את מימוש הזכות, חרף חוסר הצדק שנגרם לתושבי הארץ הערבים והחשש מפני שפיכות דמים. לפי גנז, ההצדקה להקמת מדינת ישראל כמדינה יהודית הנה, אפוא, נסיבתית (circumstantial), תוצר של נסיבות ביטחוניות. עמדה זו אינה נקייה מספקות שאינם נדונים בספר: ניתן לטעון כי גם אילו היו התנאים הפיזיים שבהם חיו יהודים בתפוצות בראשית המאה ה-20 משביעי רצון, די היה באיום (התרבותי) על המשך קיומו של העם היהודי בהיעדר מדינת לאום (התכוללות והיטמעות) על מנת שתקום לעם היהודי זכות להגדרה עצמית, שכן מדינת ישראל היא המקום היחיד בעולם שבו היהודים אינם בבחינת מיעוט, המציג "ברירת מחדל" של קיום עברי-יהודי.³

גנז מציין, כי הוא מאמץ את הספר הציוני ביחס לגירוש היהודים על ידי הרומאים מארץ ישראל, אך לא את עמדת הממסד הציוני ביחס לאחריות להיווצרות בעיית הפליטים (עמ' 7). ואולם, ספר נוסף, העובר כחוט השני לאורך הספר, אשר לפיו בעליה החוקיים של ארץ ישראל בתקופה שקדמה להקמת המדינה אליה מתייחס ניתוח הזכויות ההיסטוריות היו תושביה הערבים, אינו זוכה להצדקה או להתייחסות מפורשת, חרף העובדה שהבחירה בו אינה מובנת מאליה. ניתן לטעון, למשל, כי הנוכחות היהודית הרציפה בארץ ישראל הקימה זכות בעלות משותפת, ולחילופין, שהעובדה שצפיפות האוכלוסייה ברחבי הארץ לא שללה התיישבות מקבילה של קבוצות לאומיות מערערת את תוקפו של השימוש במונח "בעלות" של קבוצה לאומית כלשהי. ההיקש המרכזי שעליו גנז נסמך לתיאור השאיפה הציונית להגדרה עצמית מדינתית בארץ ישראל עובר ל-1948 היא של פצוע אנוש הפורץ לבית מרקחת סגור כדי ליטול תרופה שתציל את חייו (עמ' 42) משום שזהו בית המרקחת היחיד שמצויה בו התרופה המתאימה (בניגוד, למשל, ל"בתי מרקחת" אחרים כגון אוגנדה, מזרח אירופה, או ארגנטינה, עמ' 43). לפי גנז, הטענה מקימה לציונות הגנה דומה ל"הגנת הצורך" בהליך פלילי, שביסודה ההנחה שהמעשה מהווה עבירה. גנז גם מצדיק את ההתנגדות הערבית לציונות, בפרט לאור העובדה שה"פריצה" הציונית לבית המרקחת הערבי נעשתה לפרק זמן בלתי מוגבל (עמ' 49). ההנחה שבית המרקחת היה בבעלות ערבית משליכה, אפוא, באופן מכריע על שיח הזכויות, ולכאורה אף על חזקה של הטענה, דלעיל, בדבר בעייתיות מדינית הנוכחית של ישראל, וזאת מבלי שניתן לה ביסוס מפורש בספר.

בפרק השלישי, עובר מרכז הכובד של הספר מהקמת המדינה למציאות של היום. ראשית כל, נבחנת השאלה האם ניתן להצדיק את ההגמוניה היהודית הנוהגת במדינת ישראל. לפי גנו, קבוצות לאומיות יכולות לשמר את תרבותן במסגרת תת-מדינתית, בעוד מדינות לאום הגמוניות גורמות אי-צדק, הן במישור הפנימי, לקבוצת המיעוט בתחומן, והן במישור העולמי, לאור העובדה שלא כל קבוצה לאומית זוכה למדינת לאום (עמ' 67). גנו דוחה את טיעון "כולם עושים זאת" (דהיינו, כל העולם מורכב ממדינות לאום),⁴ אולם מציין כי לאור העובדה שמדובר בתופעה רווחת, אין לשפוט את ישראל בחומרה יתרה (עמ' 73). לבסוף, גנו סבור כי די בהגדרה עצמית במסגרת תת-מדינתית על מנת למנוע רדיפה מעין זו ממנה סבלו היהודים (עמ' 76). לדידו, ההצדקה היחידה להגמוניה יהודית במדינת ישראל (ופלסטינית במדינה הפלסטינית) היא הסכסוך ארוך השנים והעקוב מדם והעדר האמון הנובע ממנו. האם ניתן להסיק מכך, שאילו שררו בין היהודים לבין הפלסטינים יחסים דומים לאלה השוררים כיום בין הצרפתים לבין הגרמנים, לא ניתן היה להצדיק הגמוניה לאומית יהודית במדינת ישראל? ספק אם הפריזאים והברלינאים היו מאמצים עמדה כה מצמצמת ביחס להצדקת ההגמוניה הלאומית הצרפתית והגרמנית במדינותיהם, בהתאמה.

בפרק הרביעי, מתמודד גנו עם שאלת הגבולות ושיבת הפליטים הפלסטינים. כידוע, כתוצאה מכיבוש שטחים במהלך מלחמת העצמאות, גבולותיה של ישראל בתחום "הקו הירוק" רחבים יותר מאלה שיועדו לה בהחלטת החלוקה. נוסף על כך, חלק מהערבים שהתגוררו בתחום המדינה היהודית הפכו לפליטים לאחר הקמתה (עמ' 81). גנו סבור, כי גם מי שהתנגד להגירת יהודים לארץ ישראל קודם להקמת המדינה או מאמין כי היהודים נושאים באחריות לבעיית הפליטים, צריך להכיר במציאות לפיה רבים מהמתגוררים בה כיום לא היו מעורבים בכך, שכן נולדו או היגרו לארץ לאחר מלחמת העצמאות. מכאן, שעליהם להתנגד לחזרה מסיבית של פליטים לתחומי ישראל (עמ' 87). לדידו, בדרך קל וחומר, על התומכים בשתי מדינות לאום, יהודית ופלסטינית, להתנגד לחזרת פליטים פלסטינים למדינת ישראל (עמ' 90). יחד עם זאת, גנו מצדד בהכרה ישראלית באי-הצדק שנגרם לפלסטינים במהלך המלחמה, שתמצא ביטוייה במתן אפשרות לחלק (קטן) מהפליטים לשוב לתחומי "הקו הירוק", הגם שלא ליישוביהם המקוריים (עמ' 93).

גנו מבחין, מבחינה מוסרית, בין תוצאות מלחמת העצמאות, שהביאה להרחבת מדינת ישראל מעבר לגבולות החלוקה, לבין תוצאות מלחמת ששת הימים, שהביאה להרחבה נוספת. לעומתו, הוגים מימין (יוסף בן שלמה) ומשמאל (אנדריי מרמור) סוברים, כי מבחינה תיאורטית, דין השטחים שנכבשו ב-1948 כדין אלה שנכבשו

ב־1967: בשני המקרים, המדובר בהרחבה טריטוריאלית כתוצאה ממלחמה. בן שלמה ומרמור גם מסכימים, כי הקמת התנחלויות בשטחים ריקים בגדה המערבית פגומה פחות, מבחינה מוסרית, מאשר הקמת רמת־אביב על חורבות שייה יונס (עמ' 98) וכי גבולותיה הבינלאומיים המוכרים היחידים של ישראל הם גבולות החלוקה (עמ' 100). גנז משיב, כי ישראל זכתה להכרה בינלאומית על יסוד "הקו הירוק", תוצר הפסקת האש מ־1949, שהחליף את המתווה הטריטוריאלי שנקבע בהחלטת החלוקה (עמ' 102). לדידו, הנסיבות שהתקיימו בעת בניית ההתנחלויות בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים (ומתקיימות כיום) שונות בתכלית מאלה שהתקיימו ב־1948, עת חש הציבור היהודי סכנה קיומית (עמ' 104). בעוד עמדתו של גנז נדמית מעשית יותר מזו של מבקריו, הרי שלמצער בכל הנוגע להכרה הבינלאומית, היא מעוררת קושי תיאורטי: כידוע, הסיפוח הירדני של הגדה המערבית בין 1949 ל־1967 הוכר על ידי שתי מדינות בלבד – בריטניה ופקיסטן; רצועת עזה לא סופחה מעולם למצרים; והחלטת מועצת הביטחון 242 קראה לישראל לסגת משטחים (ולא מהשטחים) שנכבשו במלחמת ששת הימים, מבלי להכיר באופן משפטי־פורמלי בגבולות הקודמים ומבלי לציין מי הגורם הזכאי להחזיק בשטחים. הפרשנות שניתנה להחלטה 242 על ידי ישראל ואש"ף בהסכם העקרונות משנת 1993 היא שביססה את תוקפו של "הקו הירוק" כנקודת ייחוס, ולא החלטות הקהילה הבינלאומית. הספר אף אינו מתייחס להחלטות מרכזיות אחרות של העצרת הכללית, כגון החלטה 194 (המתייחסת לשיבת הפליטים).

בפרק החמישי, שולל גנז במפורש הגמוניה יהודית שלא בתחום הדמוגרפי (שמירת "הרוב היהודי" הדרוש לשם המשך מימוש הזכות להגדרה עצמית) או הביטחוני (המשך קיומו של צה"ל). בתחום הדמוגרפי, לפי גנז, קריטריונים לאומיים להגירה אינם בהכרח גזעניים, שכן הם מבוססים על שיקול רלבנטי: האינטרס הפרטי והקבוצתי לשמור על אופייה של הקבוצה הלאומית (עמ' 116); יחד עם זאת, העדר קריטריונים שיאפשרו פיקוח על ההגירה היהודית לישראל, לצד מניעה כמעט מוחלטת של הגירת לא יהודים, אינה מתקבלת על הדעת (עמ' 126–127). ואולם, חוק השבות מאפשר לשר הפנים להגביל עלייתם של מי שפועלים נגד העם היהודי, עלולים לסכן את בריאות הציבור, ביטחון המדינה או בעלי עבר פלילי העלול לסכן את שלום הציבור,⁵ וחוק האזרחות מאפשר את התאזרחותם של מי שאינם יהודים.⁶ אמנם מעטים הם המקרים שבהם מנעת עליית יהודים או מתאפשרת התאזרחות לא יהודים, אולם המסגרת החוקית קיימת.

מודל ההגירה המוצע מאפשר העדפה להגירת יהודים בהיקף הנדרש לשימור האפשרות למימוש הזכות להגדרה עצמית (הגם שגנז מודע למשמעויות ההיסטוריות

הבעייתיות של שימוש במכסות) לצד חובה לקלוט פליטים ונרדפים (עמ' 129-131). לאור עמדתו של גנז השוללת מניעה גורפת של התאזרחות לא יהודים, ברורה התנגדותו לחוק האזרחות והכניסה לישראל, המונע הענקת אשרות שהייה בישראל לפלסטינים תושבי השטחים שנישאו לישראלים (עמ' 134),⁷ כמו גם להצעת החוק של חבר הכנסת לשעבר, מיכאל קליינר, שכללה מענק כספי לעידוד הגירת ערבים אזרחי ישראל (עמ' 136).

כאמור, גנז מתנגד להגמוניה יהודית בישראל בתחומים אחרים ובהם הקצאת שטחים, חינוך, השתתפות בהליכים פוליטיים, תעסוקה, פרשנות משפטית וסמלי המדינה, כולל ההמנון, שמות מוסדותיה, וחגייה הרשמיים (עמ' 138). לטענתו, לא ניתן להצדיק הגמוניה בתחומים אלה על יסוד ההצדקות שנדונו בפרק השלישי, דלעיל (עמ' 140-141). לא קל ליישב את ההכרה מצד גנז באינטרס של קבוצות לאומיות לשימור תרבותי, המוצא ביטוי בשימור רוב מספרי לקבוצה הדומיננטית, עם התנגדותו הגורפת לכך שסמלי המדינה ומוסדותיה ישקפו את העדפותיהן של קבוצות לאומיות אלה. אליבא דגנז, אין מקום להבחין בין זכויותיהם של הערבים אזרחי ישראל כפרטים, לבין האינטרס של האוכלוסייה הערבית בישראל כקולקטיב. לעומת זאת, בפרשת קעדאן,⁸ בג"ץ אמנם אסר על אפליה בין יהודים ולא-יהודים בכל הנוגע לזכויותיהם (כפרטים) לרכוש חלקת קרקע ביישוב קציר, ואולם, לצד האמור, הדגיש הנשיא (בדימוס) ברק, כי אופייה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית יכול שיתבטא לא רק בהעדפה בתחום ההגירה אלא גם במעמד מיוחד לשפתו וסמליו של הרוב. גישה זו מתיישבת עם טענתו של קימליקה כי, מבחינה מעשית, ישויות מדיניות אינן יכולות להיות ניטרליות מבחינה תרבותית. המחבר קיבל טענה זו בראשית הספר (עמ' 22), אולם המודל המוצע בסופו סוטה ממנה באופן מהותי וחורג מהמתווה הנוהג לא רק במדינת ישראל, כי אם ברובן המוחלט של מדינות העולם: הוא מחייב, לכאורה, כי דגלה של דנמרק, שבמרכזו צלב המשקף את אופייה הנוצרי, יוחלף בדגל שיאפשר לכל תושבי הממלכה להרגיש שייכים.

בשיח הליברלי הנוכחי, טענותיו המרכזיות של גנז – לפיהן הציונות היא תנועה לאומית לגיטימית, הקמת מדינת ישראל הייתה צורך בל יגונה וכי אין פסול בשימור זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית באמצעות העדפה בהגירה – אינן מובנות מאליהן ויש חשיבות רבה להצגתן. לצד האמור, קשה להניח שהטיעונים בספר ביחס לשאלת שימור אופייה היהודי של ישראל יתקבלו על דעתם של רוב אזרחי העולם ביחס לשימור אופיין של מדינותיהם, כמו גם הרעיון לפיו זכותה של קבוצה לאומית

להגדרה עצמית מדינתית מותנית בהתנהגות הולמת של המדינה. כך או כך, המדובר בספר חשוב, מעניין, ומעורר מחשבה.

- 1 Ilan Pappé, *The ethnic cleansing of Palestine*, Oxford: One World, 2006; ראו לדוגמא; Alan Dershowitz, *The Case for Israel*, New York: Wiley, 2003.
- 2 Edward W. Said, *The Question of Palestine*, London: Vintage, 1992.
- 3 באופן כללי, ראו רות גביוון, "המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה", תכלת 13 (2003).
- 4 באופן כללי, ראו אלכסנדר יעקובסון ואמנון רובינשטיין, ישראל ומשפחת העמים, תל-אביב: שוקן, 2003.
- 5 סעיף 3 לחוק השבות, התש"י-1950, ס"ח ה'תש"י 51.
- 6 סעיף 5 לחוק האזרחות, התשי"ב-1952, ס"ח התשי"ב 146.
- 7 בשנת 2006, קיבל בית המשפט העליון (ברוב של שישה שופטים למול חמישה) את הטענה כי מדובר בחוק לא חוקתי, שלמרות זאת לא הביא לפסילת החוק. אדמונד לוי, אחד מששת השופטים, הצטרף למתנגדי הפסילה מן הטעם שתוקפה של הוראת השעה עמד לפוג. בינתיים, הוארך תוקפה של הוראת השעה ועתירה חדשה כנגד הארכת תוקף הוראת השעה תלויה ועומדת בפני בג"ץ במסגרת דיון נוסף. ראו, בהתאמה, בג"ץ 8099/03, 7052/03 עדאלה ואח' נגד שר הפנים ואח'; בג"ץ 544/07 האגודה לזכויות האזרח ואח' נ' שר הפנים ואח' (תלויה ועומדת).
- 8 בג"ץ 6698/95 קעדאן נ' מנהל מקרקעי ישראל ואח' פ"ד נד(1) 258, פסקה 31 לפסק דינו של הנשיא (בדימ') ברק.